

33. Чердиченко Н. Н. Отчет Верхнетарасовской экспедиции 1976 г. / Н. Н. Чердиченко, Я. И. Болдин, Е. П. Буянтян и др. // Науковий архів ІА НАНУ. – 1976. – № 2. – С. 64–68.
34. Черненко Є. В. Скіфські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова / Є. В. Черненко // Археологія. – Т. XXIII. – 1979. – С. 176–181.
35. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья / Е. В. Черненко, С. С. Бессонова, Ю. В. Болтрик та ін. – К. : Наукова думка, 1986. – 368 с.
36. Шапошникова О. Г. Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1971 / О. Г. Шапошникова // Науковий архів ІА НАНУ. – 1971. – № 28. – С. 72–76.

T. Sai

WHO WAS OWNER THE WOODEN BOWLS?

The article is devoted to Scythian burial with wooden bowls with forest-steppe Dnieper area and the northern Black Sea area in V-IVst. to BC. Determine who was the owner of wooden bowls, which place this persone held in society.

Keywords: burial, social status, society, wooden bowls.

Матеріал надійшов 01.04.2013 р.

УДК 903.22 (=221.16) Ш427

Шелехань О. В.

ПІДСТАВА ДЛЯ ТИПОЛОГІЇ СКІФСЬКОЇ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ: КУЛЬТ ЧИ МОРФОЛОГІЯ?

Статтю присвячено критичному аналізу спроби побудови типології скіфської клинкової зброї на основі її гіпотетичного культового навантаження. Показано пріоритет технологічних та морфологічних даних над теоретичними.

Ключові слова: клинкова зброя, скіфський час, фалічна символіка, типологія.

Варіабельність предметів озброєння у часі та просторі відображає певні зрушення у матеріальній культурі. Уже понад 20 років у літературі існує думка про те, що «скіфська» форма меча копіює чоловічі статеві органи. Найбільш послідовно її розвинуто у ряді статей А. Ю. Алексеєва. Вона ґрунтується на наступних положеннях. Кинджали зображено на антропоморфних стелах поруч з пахом, що свідчить про їх взаємозв'язок. Атрибут скіфського Ареса — меч, отже з огляду на хтонічну сутність божества він може бути і символом родючості. Форма специфічних перехресть повторює контури статевих органів [1; 2]. У загальних рисах ця гіпотеза була підтримана багатьма дослідниками, хоча не отримала аргументів *pro*, окрім висунутих автором.

На підставі викладених вище положень запропонована типологія клинкової зброї ґрунтувалась, передусім, на подібності до фалосу [2, с. 276]. При цьому критикувалась типологія

А. І. Мелюкової, згідно з якою основною ознакою класифікації обрано комбінацію форм перехрестя та навершя [19]. Таку схему ще на початку ХХ сторіччя запропонували М. І. Ростовцев та В. Гінтерс [25, с. 55; 38, с. 23]. На думку А. Ю. Алексеєва, ця схема може бути лише інструментом для речознавчих та хронологічних схем, але не мала б сенсу для виробників та власників зброї. Натомість висунуто схему, яка мала б відбивати ідею, що спонукала надавати виробам певного вигляду.

А. Ю. Алексеєв проаналізував 256 зразків клинкової зброї скіфського часу широкого територіального діапазону. У результаті було виділено 54 показові риси. Кореляція показників дозволила виділити групи речей з певним набором характеристик. Основну увагу було приділено типу, якому надавалась первинна культурна функція. Йдеться про кинджали з серце-, нирко- та вісілкоподібними перехрестями. Оскільки

вказані форми притаманні архаїчним виробам, цей тип було названо «первинним». Адже він найбільше відповідав уявленням автора про культурне навантаження меча. Він характеризується наступним чином: це виріб з брускоподібним або волютоподібним навершям, серцета нирко-вісімкоподібним перехрестям, прямою або двоваликовою рукояткою, клинком трикутним або звуженим у останній третині.

На думку дослідника, на культове навантаження цього типу вказує повідомлення Геродота про поклоніння саме «стародавньому залізному мечу», бо на час написання «Скіфського логосу», «основною формою перехрестя стає метеликоподібна» [1, с. 43]. Проте, вже у VII ст. до н. е. побутували екземпляри з усіма вищезгаданими перехрестями [19, с. 60; 9, с. 150]. Отже, давність цього меча може вказувати на будь-яку форму, залежно від глибини історичних та етнографічних паралелей. А. В. Дарчієв, порівнюючи дані Геродота з осетинським епосом, припускає, що об'єктом поклоніння може бути навіть виріб з метеоритного заліза, оскільки у ряді джерел стародавній меч кується з «каменю, що впав з неба», а визначення «ἀρχαῖος» може означати не тільки давність, але й споконвічність [13, с. 222].

Три інші типи, що, на думку А. Ю. Алексєєва, відрізняються від канону, представлені такими формами:

- із брускоподібним або волютоподібним навершям; широким метеликоподібним перехрестям;
- з овальним навершям, овальною рукояткою, псевдотрикутним перехрестям, трикутним клинком. Сюди ж були включені односічні екземпляри лише на основі подібності декору руків'я;
- із суцільним антенподібним навершям, рифленою рукояткою, вузьким метеликоподібним перехрестям, трикутним клинком.

У загальних рисах поділ вказує напрям розвитку скіфської клинкової зброї. Але поєднання у рамках одного типу таких різних екземплярів знижує можливості їх хронологічного членування. Об'єднання двосічних та односічних екземплярів, на нашу думку, взагалі є неприпустимим, оскільки вони мають різне культурне підґрунтя.

Тож, для обґрунтування розглянутої гіпотези варто було б знайти витoki фалічності клинкової зброї не серед її спрощених зображень на стелах, а серед рівноцінних категорій матеріальної культури. Таку умову ми висуваємо ґрунтуючись на принципі еволюційного розвитку матеріальної культури. Зокрема, у висунутому В. А. Городцо-

вим законі індустріальної причинності йдеться про те, що «матеріальні археологічні пам'ятки є наслідком, причиною котрого є пам'ятки, які з'явилися у суспільній індустрії раніше» [11, с. 2]. Історію розвитку еволюціонізму наведено у роботі Т. Г. Горбунової. Основне положення полягає у тому, що певна категорія речей, які виготовлялись майстрами різних поколінь, могла певним чином змінюватись. Завдяки цьому можна спостерігати появу та відмирання окремих ознак [10, с. 22]. На думку А. Ю. Алексєєва, поява ниркоподібного перехрестя пов'язана зі зміною культових уявлень. На мою думку, задля встановлення витоків цієї типоформи необхідно звернутися до питання походження меча скіфського типу.

Протягом ХХ сторіччя уявлення про походження «скіфського меча» набули певних трансформацій. Вже у 80-ті рр. думка щодо персидського акінака як прототипу скіфського меча [4, с. 100; 12, с. 72; 25, с. 37] відійшла до історіографії. Натомість у 70-ті рр. були висунуті нові гіпотези. Згідно з однією, вихідною територією його формування є Південний Сибір [15, с. 160; 21, с. 75; 29, с. 3], а більшість науковців наразі підтримує північнокавказьке походження [6, с. 20; 7, с. 153; 9, с. 150; 14, с. 85; 17, с. 72; 23, с. 61; 24, с. 3; 32, с. 90; 35, с. 22; 36, с. 22; 37, с. 179]. У світлі останньої гіпотези, скіфські форми перехресть постають як похідні від перехресть у вигляді опущених трикутників.

Культове навантаження ранньоскіфських кинджалів А. Ю. Алексєєв вбачав у неможливості пояснити форму їх перехресть з практичних позицій. Тому автор мотивував її виникнення суто крізь призму культового символізму [1, с. 43]. З погляду функціональності, через невеликий розмір вони дійсно можуть виглядати дещо умовними, адже не в змозі захистити кисть. Але треба поставити питання — чи була у цьому потреба?

Ми можемо скласти уявлення про навички «фехтування» скіфів, беручи за джерело виробу греко-скіфської тореветики. Слід сказати, що наші висновки стосуються переважно короткої клинкової зброї [28, с. 19; 27, с. 129; 22, с. 102]. Найпоказовішою є сцена бою на Солоському гребені [16, рис. 34]. Не вдаючись до інтерпретації сюжету, звернемось до фігур піших воїнів з точки зору їх постави та манери тримання зброї (рис. 1). Звичайно, у реальному бою ситуативність застосування зброї майже необмежена. Проте конструктивні особливості певного різновиду озброєння визначають його основну функцію [22, с. 102; 39, с. 388]. Очевидно, що осно-

вним і найдієвішим прийомом був прямий укол знизу або збоку, що обумовлено динамічними антропометричними показниками людського тіла. На це також вказує незначна довжина більшості клинків та їхня доволі широка форма.

У свою чергу, для відбиття використовувався, перш за все, щит. Адже незначна довжина зброї при прийомі удару на клинок надмірно підвищувала ризик отримати поранення руки. На це вказує стійка зображених воїнів і та обставина, що практика відбиття удару ворожого клинка своїм з'явилася лише у середньовіччі. Тому не можна погодитися з дослідниками, які припускають, що округла форма скіфських перехресть використовувалася для відведення хоча б дотичних ударів [8, с. 130; 36, с. 29].

Натомість, необхідно звернути увагу на іншу важливу деталь. Хват руків'я кинджалу — простий, при якому руків'я міцно охоплюється кільцем з протиставлених пальців. Аналогічний хват відтворено при зображенні сцен бою на обкладинці гориту з кургану Солоха [16, с. 73] та конусі з Передерієвої Могили [20, рис. 7]. На те, що описані пози не є продуктом художньої традиції, вказує близьке за типом зображення жертвоприношення з Сахнівської пластини [26, рис. 4]. На ній два чоловіки зображені у процесі застосування зброї — один завдає удару іншому. Ясно, що при нанесенні уколу між клинком та руків'ям треба мати упор для уникнення зісковзування руки на лезо. Саме таку функцію — упору для кисті, і мало перехрестя на скіфських кинджалах. Для цього невеликих розмірів було цілком достатньо.

Але для виготовлення складної форми перехрестя-упору необхідно було докласти зусиль,

Рис. 1. Фрагмент гребеню з кургану Солоха

надмірних щодо практичності. Тому для пояснення її виникнення варто звернутися до особливостей конструкції біметалевих виробів «скіфського типу» (рис. 2). Зразки з бронзовою гардою, безперечно, є її попередниками у технологічному плані. Отже, вони можуть розглядатися як проміжний етап у розвитку озброєння на межі доби бронзи — раннього заліза [36, с. 24].

Типові форми побутують протягом тривалого часу, незважаючи на одноразове виготовлення ливарної форми для кожного виробу [35, с. 64]. Якщо порівнювати чорногорівські, новочеркаські та ранньоскіфські руків'я, простежується тенденція до збільшення питомої ваги перехрестя [34, рис. IV]¹. Перші біметалеві чорногорівські зразки мають просте пряме перехрестя. Кинджали п'ятигорського типу — вигнуте, або у формі спарених трикутників, опущених вершиною до клинка. Разом з тим, збільшується площа прилягання деталей, що може бути обумовлене прагненням міцніше закріпити прилите руків'я на клинку. Також спостерігаємо тенденцію до дедалі більшого охоплення клинка перехрестям з боків. У результаті на екземплярах скіфського типу перехрестя вже утримує основу клинка двома півколами. Отже, роль первинного перехрестя притаманна передусім метеликоподібній формі (Бужор, Тлі, поховання 85), оскільки вона більшою мірою відбиває риси перехідного етапу.

Несхожість екземплярів діахронних культур цілком зрозуміла і пояснюється тим, що розвиток зброї мав стрибкоподібний характер. Спочатку округла форма перехрестя закріпилася у виготовленні литих рукояток, а її втілення у залізі вже було даниною традиції. Тому у цьому випадку впевнено можна говорити про перехід емпірично досягнутих доцільних форм перехрестя у традицію. Вісімкоподібні перехрестя, яких відомо лічені одиниці (Бурти, Старша Могила, Хотінь), залізні, отже можуть розглядатися лише як одна з відносно пізніх модифікацій перехресть округлої форми.

Отже, спочатку А. Ю. Алексєєвим було висунуто припущення про фалічне навантаження зображень меча на стелах, пізніше запропонована типологія, яка базується на цьому припущенні. Система, згідно з якою основним фактором у розвитку зброї проголошується культова складова, є спрощеною, адже на розвиток озброєн-

¹ Н. Л. Членова розглядає чорногорівські зразки з прямим перехрестям та новочеркаські з опущено-трикутним перехрестям як синхронні — це, відповідно, названі нею тип С та тип А [34, с. 75]. Проте навіть при такому підході, окреслений дослідницею «тип С» постає як бічна лінія розвитку кинджалів передскіфського часу, що не мав значного впливу на формування зброї «скіфського типу».

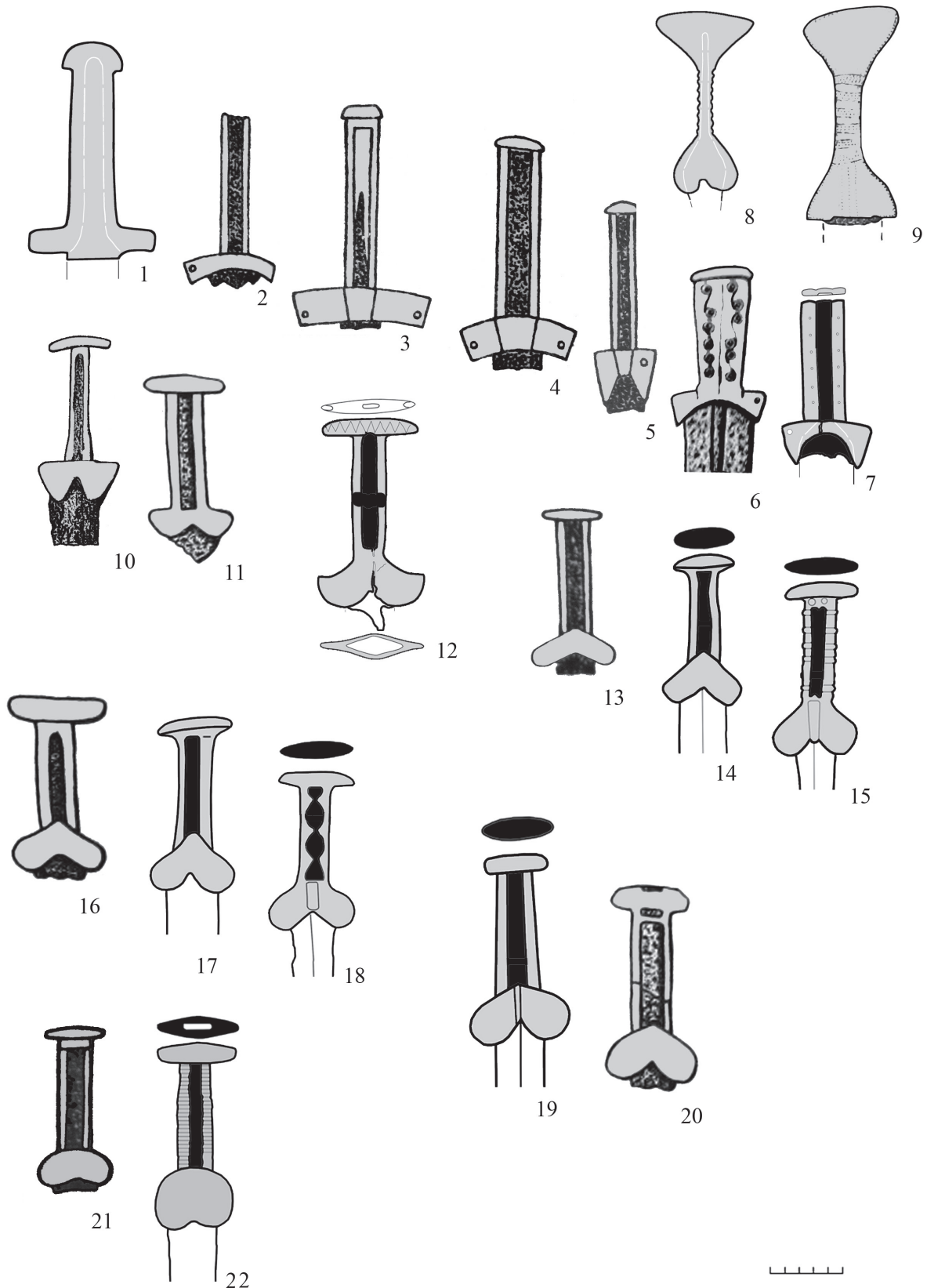

Рис. 2. Біметалева клинкова зброя передскіфського та скіфського часу: 1 – Середнє Подніпров'я, 2 – Кисловодськ, 3 – Березовський могильник, 4, 5 – могильник на Кисловодській меблевій фабриці, 6 – станиця Абдаївська, 7 – Кисловодськ, 8 – Софіївка, 9 – Новомиколаївський II могильник, 10 – Бужор, 11 – Тлі, поховання 85, 12 – Градизьк, 13 – Камишин, 14 – Покровка, 15 – Масловка, 16 – хут. Степной, 17 – Тамбов, 18 – Лопатино, 19 – ХІМ, 20 – Кумбулта, 21 – хут. Стеженський, 22 – Райгород

ня впливали безліч чинників. Форми і технології запозичувались унаслідок впливу або військових зіткнень, а наступальне і захисне озброєння перманентно знаходились у стані «перегонів». Разом з тим, при утворенні того чи іншого різновиду зброї основним чинником залишалася функціональність, адже від цього залежало життя її власника [30, с. 35]. Еволюція скіфського озброєння відбувалась в умовах тісної взаємодії населення сусідніх культур [18, с. 111; 31, с. 36]. Значний вплив на цей процес мали етнічні та соціальні зрушення [33, с. 101; 5, с. 3]. Але обраний автором підхід ґрунтується на одній ідеї і не враховує історичний контекст.

А. Ю. Алексєєвим була проведена кропітка робота, залучено математичний апарат для окреслення множин типотворюючих елементів. Проте, ця гіпотеза не дає стовідсоткової відповіді на поставлене питання — чи справді мала округла форма перехрестя саме таке смислове навантаження, яке надає їй дослідник. Цей підхід демонструє не менш суб'єктивну оцінку, ніж у попередників, які характеризували зброю за допомогою інших анатомічних епітетів. Подана типологія не може пояснити ані витoki скіф-

ської форми клинкової зброї, ані різномайття її форм. Хронологічний розподіл виділених типів лише у загальних рисах репрезентує їх хронологічну мінливість.

Тому не відмовляючись від хтонічних рис скіфського Ареса та його функцій бога бурі та грози [5, с. 3], зазначу що наразі немає достатньо підстав вважати фалос основою форми скіфського меча, хоча в останніх публікаціях ця ідея постулюється її автором як апіорна [3, с. 61]. Типологічна різноманітність клинків перед- та ранньоскіфського часу спростовує думку про існування первинного типу, від якого походили всі інші типи клинків. Тому спроба побудувати типологію на базі цього сміливого припущення є невдалою.

Таким чином, сьогодні типологія А. І. Мелюкової залишається актуальною і працюючою. Звичайно, розроблена нею система була значною мірою доповнена. Незважаючи на це, при атрибуції клинкової зброї дослідники продовжують користуватись її працею. Адже, метою вченої було утворення універсальної системи, яка б не тільки дозволяла впорядкувати наявні екземпляри зброї, але й вписувати нові знахідки в окреслені таксономічні одиниці.

Список літератури

1. Алексєєв А. Ю. О скифском Аресе / А. Ю. Алексєєв // АСГЭ. — 1980. — Вып. 21. — С. 39–47.
2. Алексєєв А. Ю. Этуод об акинаках // Клейн Л. С. Археологическая типология / Л. С. Клейн. — Л. : ЛФ ЦЭНДИСИ, 1991. — С. 271–280.
3. Алексєєв А. Ю. Гадания у алтарей скифского Ареса / А. Ю. Алексєєв // Европейская Сарматия / под ред. Д. Мачинського. — СПб. : Нестор-История, 2011. — С. 61–66.
4. Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы в Азии / М. И. Артамонов // Первобытная археология Сибири / под ред. А. М. Мандельштам. — Л. : Наука, 1975. — С. 100–108.
5. Бессонова С. С. О культе оружия у скифов / С. С. Бессонова // Вооружение скифов и сарматов / за ред. Є. В. Черненка. — К. : Наукова думка, 1984. — С. 3–21.
6. Вальчак С. Б. К вопросу о развитии и хронологи «северокавказских» мечей и кинжалов / С. Б. Вальчак // Від Кіммерії до Сарматії / за ред. С. А. Скорого. — К. : Корвін-Пресс, 2004. — С. 20–22.
7. Вознесенская Г. А. Технология производства кузнечных изделий из Тлийского могильника (X–VI вв. до н. э) / Г. А. Вознесенская, Б. В. Техов // СА. — 1973. — № 3. — С. 153–162.
8. Воронина Р. Ф. О некоторых кинжалах и акинаках Курской области / Р. Ф. Воронина // Лесостепные культуры скифского времени. — МИА. — 1962. — № 113. — С. 130–134.
9. Ворошилов А. Н. Биметаллические мечи и кинжалы из междуречья Дона и Волги / А. Н. Ворошилов // РА. — 2007. — № 3. — С. 150–156.
10. Горбунова Т. Г. Типологический метод в археологии и его значение при изучении снаряжения кочевников / Т. Г. Горбунова // Снаряжение кочевников Евразии / за ред. А. А. Тишкіна. — Барнаул : Вид-во Алтайського університету, 2005. — С. 22–26.
11. Гордцов В. А. Типологический метод в археологии // Антология советской археологии (1917–1933) / В. А. Гордцов. — Т. I. — М. : Наука, 1995. — С. 27–30.
12. Граков Б. Н. Скифы / Б. Н. Граков. — М. : Изд-во Московского университета, 1971. — 200 с.
13. Дарчиев А. В. Рождение громовержца (к интерпретации сообщения Приска о священном мече скифов) / А. В. Дарчиев // Дарьял. — 2005. — № 2. — С. 218–239.
14. Исмагилов Р. Б. Меч скифского типа: истоки и происхождение / Р. Б. Исмагилов // Скифо-Сибирское культурно-историческое единство / под ред. А. И. Мартинова. — Кемерово : Изд-во Кемеровского государственного университета, 1980. — С. 85–95.
15. Ключко В. И. Происхождение скифов / В. И. Ключко // Эпоха раннего железа / под ред. С. С. Бессоновой. — К. : Вид-во ІА НАНУ, 2009. — С. 151–165.
16. Манцевич А. П. Курган Солоха / А. П. Манцевич. — Л. : Искусство, 1978. — 143 с.
17. Махортих С. В. Мечи та кинджали скіфського часу без наверхів / С. В. Махортих, С. А. Скорий // Археологія. — 1986. — № 56. — С. 72–78.
18. Махортих С. В. Про кинджали скіфського типу з простим антенним наверхям / С. В. Махортих // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 104–111.
19. Мелюкова А. И. Вооружение скифов / А. И. Мелюкова. — М. : Наука, 1964. — 92 с. — (САИ. — Вып. Д1–4).
20. Моруженко А. О. Скіфський курган Передерієва могила / А. О. Моруженко // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 31–64.
21. Мурзин В. Ю. Скифская архаика Северного Причерноморья / В. Ю. Мурзин. — К. : Наукова думка, 1984. — 134 с.
22. Назаров В. В. О функциональных особенностях оружия «скифского типа» / В. В. Назаров // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ / под ред. В. С. Ольховського. — М. : Изд-во Института истории СССР АН СССР, 1986. — С. 102–103.
23. Новичихин А. М. Биметаллический кинжал из х. Бужор Анапского района / А. М. Новичихин // Традиции и инновации.

- ции в материальной культуре древних обществ / под ред. А. П. Абрамова. — М. : Наука, 1990. — С. 61–73.
24. Лесков А. М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины : автореф. дис. ... д-ра. ист. наук / А. М. Лесков. — М., 1975. — 19 с.
 25. Ростовцев М. И. Курганные находки Оренбургской области эпохи раннего и позднего эллинизма / М. И. Ростовцев // МАР. — 1918. — № 37. — С. 3–81.
 26. Русяева М. В. Інтерпретація зображень на золотій пластинці з Сахнівки / М. В. Русяєва // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 46–56.
 27. Симоненко А. В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья / А. В. Симоненко // Вооружение скифов и сарматов / под ред. Е. В. Черненко. — К. : Наукова думка, 1984. — С. 139–147.
 28. Скорий С. А. Скiфські довгі мечі / С. А. Скорий // Археологія. — 1981. — Т. 36. — С. 19–25.
 29. Тереножкин А. И. Киммерийские мечи и кинжалы / А. И. Тереножкин // Скифский мир / под ред. А. И. Тереножкина. — К. : Наукова думка, 1975. — С. 3–34.
 30. Худяков Ю. С. Оружие как исторический источник / Ю. С. Худяков // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии / под ред. Ю. С. Худякова. — Новосибирск : Изд-во Новосибирского государственного университета, 1981. — С. 34–39.
 31. Черненко Е. В. О времени и месте появления тяжелой конницы в степях Евразии / Е. В. Черненко // Проблемы скифской археологии. — М. : Наука, 1971. — С. 36–38. — (МИА № 177).
 32. Черненко Е. В. Персидские акинаки и скифские мечи / Е. В. Черненко // Искусство и археология Ирана и его связь с искусством народов СССР с древнейших времен / под ред. А. М. Аюпян. — М. : Советский художник, 1979. — С. 90–91.
 33. Черненко Е. В. Курганы воинов-дружинников Скифии / Е. В. Черненко // Киммерийцы и скифы / под ред. Б. М. Мозолевського. — Мелитополь : Изд-во Института археологии АН Украины, 1992. — С. 101–102.
 34. Членова Л. Л. О связях Северо-Западного Причерноморья и Нижнего Дуная с Востоком в киммерийскую эпоху / Л. Л. Членова // Studia Thracica. — 1975. — № 1. — С. 57–74.
 35. Шрамко Б. А. Начальный этап обработки железа в Восточной Европе (доскифский период) / Б. А. Шрамко, Л. Д. Фомиц, Л. А. Солнцев // СА. — 1977. — № 1. — С. 54–77.
 36. Шрамко Б. А. Из истории скифского вооружения / Б. А. Шрамко // Вооружение скифов и сарматов / ред. кол.: Е. В. Черненко. — К. : Наукова думка, 1984. — 161 с.
 37. Эрлих В. Р. Мечи скифского облика из степного Закубанья / В. Р. Эрлих // Тезисы докладов областной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья» / сост. Ю. Г. Виноградов. — Запорожье : Изд-во Запорожского государственного университета, 1989. — С. 179–180.
 38. Ginters W. Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Sudrussland / W. Ginters. — Berlin : Verlag von Walter de Gruyter & Co, 1928. — 94 s.
 39. Kontny B. Próba odtworzenia technik walki mieczem w młodszym okresie przedrzymskim. Wpływ formy broni na jej zastosowanie / B. Kontny // Światowit. — Tom XLI. — 1988. — S. 388–406.

O. Shelekhan

GROUNDS FOR TYPOLOGY OF SCYTHIAN BLADE WEAPON. CULT OR MOTPHOLOGY?

This article is devoted to the critical analysis of the attempts to construct a typology of Scythian bladed weapon, based on its hypothetical cult role. Was shown priority of technological and morphological data over theoretical.

Keywords: blade weapon, Scythian time, phallic symbolism, typology.

Матеріал надійшов 02.04.2013 р.